

Józef Chałasiński

Dwadzieścia lat Polski Ludowej w świetle pamiętnikarstwa młodego pokolenia wsi

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 18, 7-13

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF CHAŁASIŃSKI

DWADZIEŚCIA LAT POLSKI LUDOWEJ W ŚWIETLE PAMIĘTNIKARSTWA MŁODEGO POKOLENIA WSI

Socjologiczny bilans przeobrażeń dokonujących się w społeczeństwie w jakimś okresie nie jest nigdy rzeczą prostą. Tym bardziej, gdy chodzi o okresy wszechstronnych rewolucyjnych przeobrażeń. Dla syntetycznego socjologicznego ujęcia dwudziestolecia przeobrażeń w różnych dziedzinach życia kraju brak jest dostatecznej podstawy w szczegółowych badaniach. Jednocześnie dwudziestolecie Polski Ludowej jest naturalną okazją dla refleksji historyczno-socjologicznej. Na jakiej podstawie oprzeć się w takiej refleksji?

Dla tego artykułu podstawy tej dostarczyły materiały pamiętnikarskie z dwóch konkursów, których inspiracją była reprezentowana przez „Przegląd Socjologiczny” tradycja przywiązująca dużą wagę do pamiętników i dokumentów osobistych jako materiału socjologicznego. Jeden z tych konkursów, konkurs na pamiętnik młodego pokolenia wsi, ogłoszony został w grudniu 1961 r. z inicjatywy dra Franciszka Jakubczaka przez Związek Młodej Wsi, Komitet Badań nad Kulturą Współczesną PAN, Zakład Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Ludową Spółdzielnię Wydawniczą przy współudziale „Wsi Współczesnej” i „Przeglądu Socjologicznego”.

Drugi konkurs pt. *Jeden miesiąc mojego życia* ogłoszony został w styczniu 1962 r. przez „Tygodnik Kulturalny” i „Polskie Radio” przy współudziale „Wsi Współczesnej” i „Przeglądu Socjologicznego”. Pierwszy konkurs dostarczył prawie 4500 pamiętników, drugi prawie 2000.

Publikacja oparta na konkursie *Jeden miesiąc mojego życia* została wydana w 1964 r. przez Ludową Spółdzielnię Wydawniczą pt. *Miesiąc mojego życia*¹. Złożył się na nią wybór pamiętników poprzedzony analizą socjologiczną. *Awans pokolenia* oparty na konkursie Związku Młodej Wsi

¹ *Miesiąc mojego życia*, wyboru dokonał zespół: J. Chałasiński („Przegląd Socjologiczny”), E. Jagiełło-Łysiowa („Wies Współczesna”), L. Sobierajski („Tygodnik Kulturalny”), wstęp socjologiczny J. Chałasińskiego, Warszawa 1964, ss. 584.

ukazał się w Ludowej Spółdzielni Wydawniczej jako pierwszy tom² pamiętnikarskiej serii Komitetu Badań nad Kulturą Współczesną PAN. Oprócz wyboru pamiętników tom zawiera analizy socjologiczne.

Te dwa uzupełniające się zbiory pamiętników dają obraz wielu istotnych społeczno-kulturalnych przeobrażeń Polski Ludowej. Są one dalszym ciągiem tego kierunku zainteresowań socjologicznych, który zaczął się 50 lat temu, gdy Florian Znaniecki wspólnie z Wiliame I. Thomasem gromadzili materiały do *Polish Peasant in Europe and America*. Ten kierunek zainteresowań towarzyszył „Przeglądowi Socjologicznemu” od jego narodzin. Jego kontynuacją było *Młode pokolenie chłopów*, od którego wydania w 1938 r. minęło 25 lat³.

W latach międzywojennych autobiograficzne materiały weszły w skład bazy materiałowej kilku ośrodków socjologicznych. Instytut Socjologiczny Uniwersytetu Poznańskiego pod kierownictwem Floriana Znanieckiego, który zapoczątkował akcję gromadzenia materiałów autobiograficznych konkursem w 1921 r. na życiorys pracownika, nie został odosobniony w tej akcji. Materiały pamiętnikarskie gromadzono i wykorzystywano w pracach badawczych w Instytucie Gospodarstwa Społecznego pod kierownictwem Ludwika Krzywickiego, w Instytucie Socjologii Wsi Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego pod kierownictwem Władysława Grabskiego i w Państwowym Instytucie Kultury Wsi pod kierownictwem Józefa Chałasińskiego, aby wymienić najważniejsze instytucje.

Na tle prawie 50-lecia rozwoju pamiętnikarstwa inspirowanego przez socjologów dla celów socjologicznych — od *Polish Peasant* do *Młodego pokolenia wsi* z konkursu w 1961 r. — interesujące jest pytanie, jakie przeobrażenia społeczno-kulturalne zaznaczyły się w pamiętnikarstwie Polski Ludowej. Jest zrozumiałe, że autora tego artykułu w szczególności interesuje porównanie dzisiejszego pamiętnikarstwa z *Młodym pokoleniem chłopów* sprzed 25 lat. Od tej strony zajmowałem się tym pamięt-

² *Awans pokolenia*, Komitet Badań nad Kulturą Współczesną PAN, wybór dokonał Komitet Redakcyjny w składzie: przewodniczący — J. Chałasiński („Przegląd Socjologiczny”), członkowie — P. Banaczkowski (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza), B. Gołębiowski (Związek Młodzieży Wiejskiej), Z. Grzelak („Wieś Współczesna”), E. Jagiełło-Łysiowa („Wieś Współczesna”), F. Jakubczak (Związek Młodej Wsi), W. Myśliwski (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza), opracowanie socjologiczne tomu: J. Chałasiński, B. Gołębiowski, E. Jagiełło-Łysiowa, F. Jakubczak, Warszawa 1964, ss. 730.

³ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa 1938, 4 tomy. Skrócone wydanie dwutomowe ukazało się w Rzymie jako wydawnictwo Polskiej YMCA w 1946 r. Skrótu dokonał Gustaw Herling-Grudziński. Przedmowę do pierwszego tomu napisał Juliusz Poniatowski, do drugiego Gustaw Herling-Grudziński.

nikarstwem w referacie wygłoszonym na posiedzeniu Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w maju 1963 r.⁴

Ograniczając się na tym miejscu do kwestii najbardziej zasadniczej z dziedziny społeczno-kulturalnej, na czoło wysunąć trzeba fundamentalny proces demokratyzacji kultury narodowej. Jeżeli kulturę Polski w jej obrazie, jaki znalazł wyraz w przedwojennym *Młodym pokoleniu chłopów*, cechował podział na sferę „pańską” i „chłopską”, wyższą elitarną i niższą plebejską — to w pamiętnikarstwie Polski Ludowej ten podział należy już do przeszłości. Świat kultury narodowej w tych pamiętnikach jest jeden wspólny wszystkim i dla wszystkich otwarty. Inaczej niż w młodym pokoleniu chłopów przed wojną nie ma w tej kulturze absolutnego podziału na panów i chłopów. Jest to obraz mas ludowych w pełni unarodowionych. To nie jest tylko poczucie zadomowienia w całości kultury narodowej, lecz także ten rodzaj samowiedzy narodowej, który przenikając klasy pracujące mówi, że naród jest w masie, a nie w jakiejś jednej wybranej części ludności.

Udział mas ludowych w walce z okupantem w czasie drugiej wojny światowej, rewolucja socjalistyczna, migracje na Ziemię Zachodnie i zagospodarowywanie tych ziem, procesy industrializacji i urbanizacji, szerokie udostępnienie wykształcenia — to są różne aspekty tych przeobrażeń, które składają się na całość rewolucji ludowej minionego dwudziestolecia. Ten to proces od różnych stron pokazują nam pamiętniki, które napłynęły na obydwie konkursy. Dominujący wydzźwięk, jaki ten proces znalazł w tych pamiętnikach, został wyrażony w następujących słowach wstępu do wyboru pamiętników *Miesiąc mojego życia*: „Kultura narodowa i kultura światowa — w skali jak nigdy przedtem — zespoliła się z życiem, trudem i radościami człowieka pracy. Pod tym względem pamiętniki te są pięknym dokumentem wielkiego sukcesu dwudziestolecia Polski Ludowej”.

Na temat ogólnego procesu, jaki znalazł wyraz w tym pamiętnikarstwie, powtórzę to, co napisałem we wstępie do tego tomu *Miesiąc mojego życia*, że jest to proces formowania się nowej, szeroko otwartej kategorii ludzi oświeconych i kulturalnych. Termin „inteligencja” w tradycyjnym rozumieniu nie jest odpowiedni dla tej nowej kategorii, ponieważ zawiera się w nim ograniczenie do zawodów umysłowych, a nowa kategoria ludzi

⁴ J. Chałasiński, *Pamiętnikarstwo młodego pokolenia wsi jako przejaw współczesnej kultury polskiej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1963, nr 3; tenże, *Młode pokolenie wsi w procesach migracji i ruchliwości społeczno-kulturalnej*, „Wiś Współczesna”, 1963, nr 3; tenże, *Społeczno-kulturalny awans prowincji*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1964, nr 1. Patrz także F. Jakubczak, *O dokumentach pamiętnikarskich jako materiale źródłowym dla socjologii*, „Przegląd Socjologiczny”, T. XVII, 1963, z. 2.

oświeconych obejmuje ludzi różnych zawodów, nie tylko pracowników umysłowych.

Ten właśnie proces formowania się szerokiej warstwy ludzi oświeconych zawiera w sobie ogromny społeczno-kulturalny awans prowincji. Miarą tego awansu przestała być sama ilość pracowników umysłowych w tradycyjnym rozumieniu. Pielęgniarka i księgowy, maszynistka i portier, kosmetyczka i pracownik weterynaryjny, rolnik i urzędnik kolejowy, lekarz i pracownik gminnej spółdzielni, nauczyciel i robotnik należą do tej nowej warstwy kulturalnej nie na skutek umysłowego charakteru swoich zajęć zawodowych, ale dzięki swojej ogólnej kulturze oraz kulturze wspólnej dla wszystkich, w której uczestniczą. Oprócz upowszechnienia szkolnictwa podstawowego oraz szerokiego udostępnienia szkolnictwa średniego i wyższego w formowaniu się tej warstwy ogromną rolę odgrywają książka, czasopiśmiennictwo i radio. Cały zaś proces dokonuje się na gruncie industrializacji kraju, masowych przegrupowań ludnościowych i urbanizacji. Proces ten zapoczątkowany przez społeczno-polityczną rewolucję socjalistyczną zawiera w sobie zanikanie klasowej bariery pomiędzy pracą umysłową a pracą fizyczną.

Jednocześnie w tych materiałach występują zjawiska, których uświadomienie ma istotne znaczenie dla przeciwdziałania im. Mam na myśli społeczną wewnętrzną luźność tej masowej kategorii ludzi oświeconych.

Proces występujący w konsekwencji rewolucji politycznej, zmieniającej w sposób zasadniczy klasową strukturę społeczeństwa, z której znikły dawne klasy panujące — burżuazja i ziemiaństwo — znalazł w tych pamiętnikach wyraz od strony awansu społeczno-kulturalnego warstw ludowych. Na czoło tego procesu wysuwają się w tym pamiętnikarstwie nie ruchy zrzeszeniowe, ale zabiegi związane z określeniem własnego indywidualnego miejsca zarówno pod względem materialnym, jak i społeczno-kulturalnym w społeczeństwie zmieniającym się i w kulturze urbanizującej się. Autorzy tych pamiętników nie modelują swojej osobowości ani w kategoriach dawnej przynależności do chłopów, ani w kategoriach przejścia do klasy robotniczej, ale w kategoriach ludzi oświeconych i kulturalnych zróżnicowanych pod względem zawodowym, w kategoriach miejskiej kultury otwartej dla wszystkich. Ich pisarstwo pamiętnikarskie służy właśnie takiemu samookreśleniu. Nie jest też przypadkowe, że w tym pamiętnikarstwie tak wiele miejsca zajmuje literatura piękna. Pisali przede wszystkim czytelnicy tej literatury i czasopism oraz słuchacze radia. Aktyw społeczny, członkowie organizacji społecznych i politycznych są wśród nich również licznie reprezentowani.

Dwa omawiane tutaj tomy pamiętników oświetlają procesy awansu społeczno-kulturalnego od różnych stron. Doborowi pamiętników do tomu *Miesiąc mojego życia* przyświecała myśl przybliżenia do prowincji; w je-

go świetle na czoło wysuwa się problem prowincjonalnego miasta. Tom *Awans pokolenia* ma przede wszystkim niezastąpioną wartość jako dokument awansu najbiedniejszej kategorii ludności wiejskiej — małorolnej i bezrolnej. Występują tu różne strony i fazy społeczno-kulturalnego formowania się osobowości wyzwalającej się z zamkniętego kręgu bytowania wiejskich „dziadów” przez szkołę, zawód, organizacje społeczne i partie polityczne. W tym kontekście występuje również formowanie się świadomości socjalistycznej.

Pamiętniki pokazują olbrzymią skalę i wielostronność przeobrażeń społecznych i kulturalnych Polski Ludowej. Oczywiście nie wszystkie aspekty tych przeobrażeń znajdują pełne odbicie w pamiętnikarstwie. Analiza pamiętników, pozwalająca wykrywać modele struktur społeczno-kulturowych, nie daje możliwości dokładnego ustalenia, jak często taki właśnie model występuje w rzeczywistości. O ile materiały pamiętnikarskie są nie do zastąpienia, gdy chodzi o wykrywanie modeli, to do ustalenia tego, jak dalece jakiś model strukturalny jest rozpowszechniony w praktyce, trzeba sięgnąć do innych metod.

Jakkolwiek więc w świetle tych pamiętników wieś i w ogóle prowincja w ciągu dwudziestolecia przeszły olbrzymie przeobrażenia składające się na ich wielki awans społeczno-kulturalny, to jednocześnie dysproporcje pomiędzy kulturalnymi warunkami życia w miastach i poza miastami nie przestają być dominującym problemem społeczno-kulturowej struktury naszego kraju. Zaspokajanie potrzeb kulturalnych nie nadąża za rosnącymi aspiracjami. Niepokojąco kształtuje się pod tym względem sytuacja w szkolnictwie: szkoła wiejska jest słabym ogniwem naszego szkolnictwa zarówno pod względem kwalifikacji nauczycielskich, jak i warunków pracy nauczycielskiej oraz poziomu nauczania. To zaś, łącznie z ogólnym przeludnieniem szkolnictwa średniego, utrudnia zdobycie przez młodzież wiejską wykształcenia średniego i wyższego.

Sygnalizując na tym miejscu dwa pierwsze tomy pamiętników obrazujących dwudziestolecie Polski Ludowej, warto na zakończenie zwrócić uwagę na to, że wartość tego materiału nie jest tylko natury socjologiczno-historycznej. Jest to równocześnie pierwszorzędny materiał dla badań nad problemami osobowości w jej związku z kulturą, czyli dla tej refleksji poznawczej, która wyodrębniła się już od socjologii jako osobna dziedzina antropologii kulturalnej.

Z tego punktu widzenia tom *Awans pokolenia*, zapoczątkowujący pamiętnikarską serię Komitetu Badań nad Kulturą Współczesną PAN, zasługuje na szczególną uwagę. Pamiętniki tego tomu ilustrują w sposób najbardziej jaskrawy proces przejścia od klasowo zdeterminowanej bezosobowej egzystencji ludzkiej do formowania się osoby w jej duchowej autonomii, w związku z historycznymi przeobrażeniami Polski Ludowej.

Samo przystąpienie do pisania pamiętnika widzimy tutaj jako akt afirmacji własnej osoby w jej autonomii duchowej uzyskanej przez autora przez jego udział w historycznym procesie przeobrażeń Polski Ludowej. To pisarstwo jest przejawem dążenia do umocnienia tej autonomii przez mocniejsze związki z kulturą narodową i światową.

Bywa też, że to przejście ze środowiska konkretnego do środowiska słów i pisarstwa daje w efekcie pamiętniki olbrzymich rozmiarów. Nierzadko przechodzi w ambicje poetyckie, powieściopisarskie lub publicystyczne. Pisarstwo raz rozpoczęte stwarza nowe własne bodźce zachęcające do dalszego pisania. Znane to zjawisko w historii pamiętnikarstwa. Z tym wiąże się zagadnienie narodzin stałego amatorstwa pisarskiego, jak również pisarstwa zawodowego. Te momenty występują i tutaj. Uczestnicy tych konkursów to w przeważnej mierze publiczność czytelnicza gazet i magazynów, przywykła już do pisania, do brania udziału w różnych konkursach. Te aspekty nie powinny nam jednak zasłaniać zasadniczego procesu polegającego na wyzwaniu się osoby z przedsięwzięcia środowiska klas „niższych” (istot w dawnej strukturze klasowej określonych jako duchowo niesamodzielne wymagające opieki „panów”) i odkrywaniu własnej osoby, jako istoty duchowo autonomicznej samodzielnie, refleksyjnie uczestniczącej w kulturze narodowej i ogólnoludzkiej i w procesie historycznym.

W związku z tymi przeobrażeniami warto przypomnieć zakończenie IV tomu *Polish Peasant in Europe and America*, wydanego w 1920 r. „Mało tematów badań socjologicznych — czytamy w tym zakończeniu — jest bardziej interesujących i pouczających niż ta ewolucja, przez którą w ciągu jednego czy dwóch pokoleń chłop polski, taki jakiego poznaliśmy w pierwszych dwóch tomach, członek grupy pierwotnej, myślący i działający pod wpływem tradycji i zwyczajów, o horyzontach umysłowych ograniczonych do bezpośredniego społecznego środowiska, staje się świadomym patriotą, dobrowolnie współdziałającym w postępującej realizacji narodu jako moralnie i praktycznie solidarnego i kulturalnie twórczego ciała społecznego [...] Polska, będąca przez stulecia narodem szlacheckim zmierza ku temu, aby stać się narodem chłopskim. Będzie interesujące zobaczenie kierunku, w jakim ta tendencja ukształtuje się pod wpływem przyszłego przemysłowego rozwoju tego państwa”⁵.

Pamiętniki, o których mowa na tym miejscu, odpowiadają na to pytanie. Pokazują one nową fazę historyczną tego procesu, fazę, której kierunek oddaje nie pojęcie narodu chłopskiego, ale narodu socjalistycznego. Nieprzypadkowo pojęcie narodu występuje w analizie materiałów auto-

⁵ W. I. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, vol. IV, Boston 1920, s. 336—337.

biograficznych od *Polish Peasant* przez *Młode pokolenie chłopów* do tych najnowszych pamiętników młodego pokolenia wsi Polski Ludowej. Naród to kategoria socjologiczna nie dająca się zastąpić przy analizie tych autobiografii. Jednocześnie naród wymyka się socjologii, gdy jednostronnie przedstawia się ona na metody statystyczno-matematyczne. W zmatematyzowanej socjologii gubi się historyczna rzeczywistość i gubi się osobowość ludzka w jej uwarunkowaniu przez kulturę narodową i inne formy kultury. Pamiętnikarstwo przybliży socjologię i historię.

Czy pamiętnikarstwo oddaje przeobrażenia narodu i jego kultury w sposób, który zwalnia badacza od potrzeby sięgania do innych źródeł poznania. Bynajmniej. Pamiętniki i autobiografie nie dają się jednak zastąpić, gdy idzie o badanie postaw jednostki w ich powiązaniu z wartościami kultury w kontekście osobowości jako funkcji narodu i jego kultury.